

بررسی کارکردهای شهرهای کوچک در توسعه منطقه‌ای (مورد: خوزستان)

دکتر زهره فنی - استادیار گروه جغرافیا، دانشگاه شهید بهشتی

چکیده

در برنامه‌ریزی توسعه‌ای یک کشور که همه مناطق جدا از متروپل اصلی را شامل گردد، بگونه‌ای که علاوه بر نقاط شهری، تمامی نواحی روستایی را در برگیرد، یکی از مهمترین و مؤثرترین تلاشها، عطف توجهات و مطالعات بر کانونهای کوچک شهری و به نوعی تعیین و ارزیابی نقش و کارکردهای آنها در توسعه منطقه‌ای است. در تحقیق حاضر، با توجه به برخی فرضیات و دیدگاههای مطرح در این زمینه، به ارائه و بررسی چند پرسش پرداخته شده است. همچنین با استفاده از انواع مدلها و روشهای آماری و اقتصادسنجی، به تجزیه و تحلیل یافته‌ها و در نهایت حصول نتایج، نائل آمده است. برخی از این نتایج عبارتند از: ۱- بین نقاط و کانونهای شهری و روستایی منطقه خوزستان، بدون در نظر گرفتن مادر شهر اهواز، ارتباط و همگونی شبکه‌ای برقرار است. بعبارت دیگر در شبکه شهری - روستایی منطقه، سکونتگاهها از حیث اداری، جمعیتی و کارکردی دارای ارتباط و تعاملات سلسله مراتبی و نظم نسبی فضایی هستند. ۲- شهرهای کوچک در منطقه مورد مطالعه می‌توانند به توزیع ارائه کارکردهای اقتصادی (خدماتی، کشاورزی و صنعتی) متناسب با ساختار شهری و جمعیتی خود اقدام کنند و لذا در بهبود و توسعه کل منطقه از یکطرف و حوزه نفوذ روستایی خود از طرف دیگر، تأثیرگذار باشند. ۳- شهرهای کوچک می‌توانند در جذب و اسکان سرریز جمعیتی و از اینرو در بسامان‌سازی و تعادل نظام استقرار جمعیت مؤثر واقع گردند.

واژگان کلیدی: کارکرد، شهر کوچک، توسعه منطقه‌ای، سکونتگاه، شبکه شهری

مقدمه

عمده مباحث و مطالعات شهری - منطقه‌ای در جهان و بویژه کشورهای در حال توسعه، بر ضرورت شناخت و تحلیل اهمیت نواحی متروپلیتن، شهرهای بزرگ و بعضاً شهرهای جدید تأکید دارند. بر این اساس که اصولاً شهرهای درجه دوم و سوم از لحاظ اقتصادی و بازگشت سود نمی‌توانند کارآیی لازم را داشته باشند؛ در حالیکه یکی از ارکان توسعه، یکپارچگی آن و رفع عدم تعادل‌های اقتصادی - اجتماعی مناطق درون کشور است. از اینرو می‌توان گفت که برداشت منطقه‌ای از توسعه است که می‌تواند کل یک کشور را به توسعه و توزیع عادلانه

منافع حاصله برساند و از این دیدگاه است که اهمیت نقش و کارکردهای شهرهای درجه دوم و سوم، از جمله شهرهای کوچک، قابل تبیین می‌گردد.

طبق بررسیهای بعمل آمده در ادبیات موضوع مورد بررسی (فنی، ۱۳۷۵)، در جهان، ایران و منطقه مورد مطالعه (خوزستان)، کارکردها و نقشهای مختلف اقتصادی و اجتماعی این شهرها از عوامل مهم توسعه‌زا در سطح ناحیه‌ای و ملی قلمداد شده‌اند. کانونهای کوچک مورد مطالعه^(۱) و با فرض شرایط مشابه در ایران، امکانات اشتغال بخشی^(۲) را فراهم می‌آورند و بصورت بازار و مراکز جمع‌آوری و توزیع تولیدات حوزه‌های روستایی، موجب تحرک منطقه و ناحیه پیرامون خود از حیث اقتصادی - اجتماعی می‌گردند. از سوی دیگر با پذیرش و اسکان بخشی از مهاجران روستایی و سرریز جمعیتی استان، جریانهای منفی مهاجرت به مادرشهر و شهرهای بزرگ منطقه را خنثی می‌نمایند و زمینه را برای توزیع متعادل‌تر جمعیت، امکانات و سرمایه‌ها در شبکه سکونتگاهی منطقه فراهم می‌کنند.

جایگاه و حدود منطقه خوزستان و شهرهای مورد مطالعه

استان خوزستان در جنوب‌غربی کشور، از دیرباز بعلل موقعیت خاص سیاسی - جغرافیایی، منابع غنی آب و خاک و تنوع ساختار شهری - منطقه‌ای و شبکه نسبتاً همگون سکونتگاهی، دارای قابلیت‌هایی برای آزمون و بررسی کارکردهای شهرهای کوچک می‌باشد. اینگونه بنظر می‌رسد که همه نقاط سکونتگاهی استان بعنوان یک سیستم کلان، دارای تعاملات و کنش‌های متقابل درون منطقه‌ای هستند و همانطور که در نقشه ضمیمه مشهود است، نقاط شهری و روستایی منطقه از توزیع فضایی نسبتاً متعادلی برخوردارند. علیرغم این توزیع فضایی متعادل سکونتگاهی که تا حدی منبث از شرایط متنوع طبیعی و اقلیمی منطقه است، توزیع جمعیت بین کانونهای شهری و روستایی قاعده‌مند و یکنواخت نیست. مطابق آمارگیری جاری جمعیت سال ۱۳۷۰، بیش از ۷۲۷ هزار نفر از جمعیت شهری در شهر اهواز (مادر شهر منطقه) و ۱,۲۲۸,۴۰۰ نفر از جمعیت شهری در ۷ نقطه شهری دیگر متمرکز شده‌اند.

شهر رامهرمز، مرکز شهرستان رامهرمز در شرق استان، علیرغم قدمت و سابقه تاریخی، از حیث ساختار فیزیکی، اقتصادی و اجتماعی توسعه چشمگیری نداشته و جمعیت آن در سال ۱۳۷۰ معادل ۳۳,۰۸۳ نفر بوده است. این شهر بدلیل بافت اجتماعی عشایری - روستایی و اقتصاد کشاورزی، تمایل زیادی به بسط و گسترش شهرنشینی نداشته است.

شهر شادگان، مرکز شهرستان شادگان در ۹۷ کیلومتری جنوب اهواز، یکی دیگر از شهرهای کوچک مورد مطالعه بود که در زمان بررسی (۱۳۷۴) جمعیتی معادل ۴۱,۱۷۳ نفر و نرخ رشدی معادل ۱۳ درصد دارا بوده که بیشتر بدلائل مقطعی جنگ تحمیلی می‌باشد. شادگان ناحیه‌ای عشایری است که ۹۸ درصد ساکنین آنرا عرب سامی نژاد از ایل بنی کعب تشکیل می‌دهد.

شهر شوش، مرکز شهرستان شوش در غرب استان و یکی از کهن‌ترین مراکز تمدن در جهان بشمار می‌آید.

۱- شهرهای زیر پنجاه هزار نفری شوش، شادگان و رامهرمز در سال ۱۳۷۴.

در سال ۱۳۶۸ از شهرستان دزفول جدا شد و به شهرستانی مستقل تبدیل گردید. جمعیت این شهر در زمان بررسی معادل ۴۷,۷۵۶ نفر و دارای نرخ رشد ۳/۷ درصد بوده است. شرایط خاص طبیعی و وجود رودهای پر آب در ناحیه این شهر و حوزه نفوذ، آنرا به مرکزی مهم در کشاورزی منطقه خوزستان مبدل ساخته است. حدود دقیق منطقه و شهرهای منتخب در نقشه ضمیمه آمده است. در میان شهرهای کوچک استان، این سه شهر به همراه ناحیه پیرامونی خود، بعنوان نواحی با ثبات‌تر از حیث اقتصادی - اجتماعی در سه حوزه متفاوت جغرافیایی می‌توانستند عرصه‌های مناسبی جهت مطالعه و آزمون فرضیات تحقیق باشند. پرسش اصلی پژوهش این بوده است که آیا شهرهای کوچک می‌توانند در بهبود یا ارتقاء شرایط اقتصادی کل منطقه از یکسو و حوزه نفوذ روستایی خود از سوی دیگر، تأثیرگذار باشند؟ لذا در ابتدا شهرهای منتخب را کانونهایی فرض کرده‌ایم که از یک طرف بر کل منطقه (استان) تأثیر کلان نقشی و از سوی دیگر با حوزه روستایی (محلی) خود در محدوده شهرستان، دارای تعاملات و جریان متقابل یا تأثیر خرد نقشی دارند؛ چرا که استمرار حیات و پویایی این کانونها در درجه اول به داده‌ها و توانهای حوزه پیرامونی آنها و بعد به روابط و تعاملات منطقه‌ای بستگی دارد.

نتایج پژوهشی

برای یافتن پاسخ مناسب برای پرسش مذکور، در ابتدا با استفاده از روش تحلیل ضریب مکانی^(۱)، شهرهای منتخب را مورد بررسی قرار داده‌ایم که نتایج ذیل حاصل گردید:

شهر رامهرمز در سالهای ۶۵-۱۳۵۵ از حیث اشتغال صنعتی و در سالهای ۷۰-۱۳۵۵ در بخش خدماتی دارای شرایط پایه‌ای و خود کفا بوده است. شهر شادگان در سالهای ۷۰-۱۳۵۵ یکی از قطبهای کشاورزی و صادر کننده محصولات کشاورزی به منطقه بوده، ولی در سال ۱۳۶۵ بدلیل تأثیرپذیری از شرایط بحرانی جنگ، ضرایب کاهش یافته و ناحیه، اهمیت پایه‌ای خود را از دست داده است. در بخش فعالیتهای صنعتی فقط در سال ۱۳۵۵ دارای شرایط پایه بوده و بتدریج در حاشیه قرار گرفته است. شهر شوش در هر سه بخش از فعالیتها در سال ۱۳۵۵ نسبتاً خودکفا و پایه‌مند بوده که بتدریج کاهش نشان می‌دهد، بجز در مورد کشاورزی که با ضرایب ۹/۱ در سال ۱۳۷۰ همچنان سرآمد سایر شهرهاست (جدول شماره ۱). می‌توان چنین نتیجه گرفت که هر سه نمونه، قابلیت و توان بالقوه و بالفعل زیادی برای مبدل شدن به قطبهای کشاورزی - صنعتی در ناحیه و منطقه را دارند.

یکی دیگر از روشهای ارزیابی کارکردهای کلان شهرهای کوچک در منطقه، تحلیل سهمی - بخشی^(۲) ساختار اقتصادی است. قضیه مهم در این روش، کاربرد نرخ رشد بخشی اشتغال منطقه‌ای برای ارزیابی رشد بخشی شهر است که دو تفاوت حاصل می‌گردد، یکی تفاوت مثبت که ترکیب متناسب ساختار اشتغال بخشی را نشان می‌دهد و دیگری تفاوت منفی که ترکیب نامناسب این ساختار را بیان می‌کند. با بررسی و مقایسه جداول بدست آمده در این روش، می‌توان نتیجه گرفت که شهر شادگان نسبت به دو شهر دیگر با برتری و تفوق صنعتی همراه بوده است، ولی هر سه مورد می‌توانند جایگاه مؤثری در برنامه‌های اشتغال زایی صنعتی و توسعه کشاورزی صنعتی در منطقه خوزستان داشته باشند.

بخش دوم سؤال تحقیق به تأثیرات کارکردی این شهرها در سطح محلی یا حوزه پیرامونی برمی‌گردد و در این زمینه علاوه بر بررسیهای میدانی، از روشهای تحلیل منطقه‌ای نظیر اسکالوگرام گاتمن^(۱) و شاخص توسعه یافتگی موریس^(۲) استفاده گردیده که خلاصه نتایج آنها به شرح ذیل می‌باشد:

هر سه شهر مورد نظر تا سال آماری ۱۳۷۰، توانمندی و تسلط کافی در خدمات رسانی و ارائه کارکردهای شهری مورد نیاز نواحی روستایی پیرامونی نداشته و حتی فرهنگ تزریق امکانات و ارتقاء سطح کیفی و کمی زیست روستایی، جایگاهی در برنامه‌های اقتصادی و اجتماعی این شهرها نیافته است. مهمتر اینکه این شهرها در ایفای این نقشها نیازمند تعیین و تقویت کانونهای مرکزی دیگری بنام روستا شهر در درون حوزه نفوذ خود هستند. با کمک شاخص توسعه یافتگی موریس، نقاط سکونتگاهی حوزه نفوذ شهرهای مورد مطالعه از حیث متغیرهای توسعه‌ای مورد محاسبه قرار گرفت که خلاصه‌ای از نتایج آن به شرح ذیل است:

شهر رامهرمز با ۲۰/۲ درصد سکونتگاههای روستایی توسعه یافته و ۷۹/۷ درصد سکونتگاه توسعه نیافته که فاقد کارکردهای اولیه و مناسب زیست انسانی و قوت تعداد شاغلین و باسوادان، در نخستین مرتبه از حیث توسعه نیافتگی حوزه روستایی قرار دارد، شهر شادگان نسبت به رامهرمز دارای رتبه و وضعیت بهتری است و شهر شوش با داشتن ۲۵/۴ درصد روستاهای نسبتاً توسعه یافته و ۷۴/۵ درصد روستاهای توسعه نیافته نسبت به دو شهر دیگر وضعیت مساعدتری را نشان می‌دهد. بدین ترتیب، این شهرها در بخش دوم پرسش، یعنی تأثیر مثبت کارکردی در ساختار اقتصادی حوزه نفوذ روستایی خود، موفق نبوده‌اند و نیازمند توجه، مطالعه و برنامه‌ریزی دقیق و منطبق با شرایط محلی می‌باشند.

- طبق بررسیها و مطالعات گسترده بعمل آمده در منطقه خوزستان و شهرهای کوچک منتخب، این گونه شهرها از قابلیتها و توانمندیهای بالقوه و بالفعل بسیاری جهت برنامه‌ریزی توسعه اقتصادی و اجتماعی در سطح استان و ناحیه محلی خود برخوردارند و نیز می‌توانند تأثیرات مثبت کارکردی در ساختار کلان اقتصادی - اجتماعی منطقه از یک طرف و حوزه روستایی و محلی، از طرف دیگر داشته باشند.

- زمانی شهرهای کوچک می‌توانند بعنوان مکانهای مرکزی انگیزش و محرکه اقتصاد منطقه‌ای و روستایی عمل نمایند که در درون شبکه ارتباطی کارآمد و قابل حصول قرار گرفته باشند؛ به دیگر سخن، عملکرد اقتصادی و خدماتی این شهرها در رابطه مستقیم و نزدیکی با سیستم حمل و نقل و شبکه ارتباطی ناحیه‌ای که در آن واقع گردیده‌اند، قرار دارد.

- توفیق یک طرح تقویت با توسعه شهر کوچک در برنامه‌ریزی توسعه منطقه‌ای نیز بیشتر به موقعیت شهر کوچک و اجرای مؤثر طرحها وابسته است. موقع شهر باید برای اجرای برنامه‌های توسعه بر اساس ظرفیتهای مطلوب اقتصادی حوزه نفوذ آن، توانهای موجود آن در فعالیتهای اقتصادی، سطح فعلی تأمین عوامل زیر بنایی و در نهایت کارکرد مجموع طرح در افزایش عرصه‌های فعالیت اقتصادی شهر کوچک، ارزیابی شود. سه شهر مورد مطالعه دارای شرایط و موقعیت جغرافیایی مطلوب و غنی از حیث داده‌های طبیعی حوزه نفوذ هستند و لذا نیازمند تأمین و تکمیل عوامل زیر بنایی و تقویت ساختاری‌اند.

جدول ۱- مقایسه تغییرات ضریب مکانی در شهرهای منتخب خوزستان ۷۰-۱۳۵۵

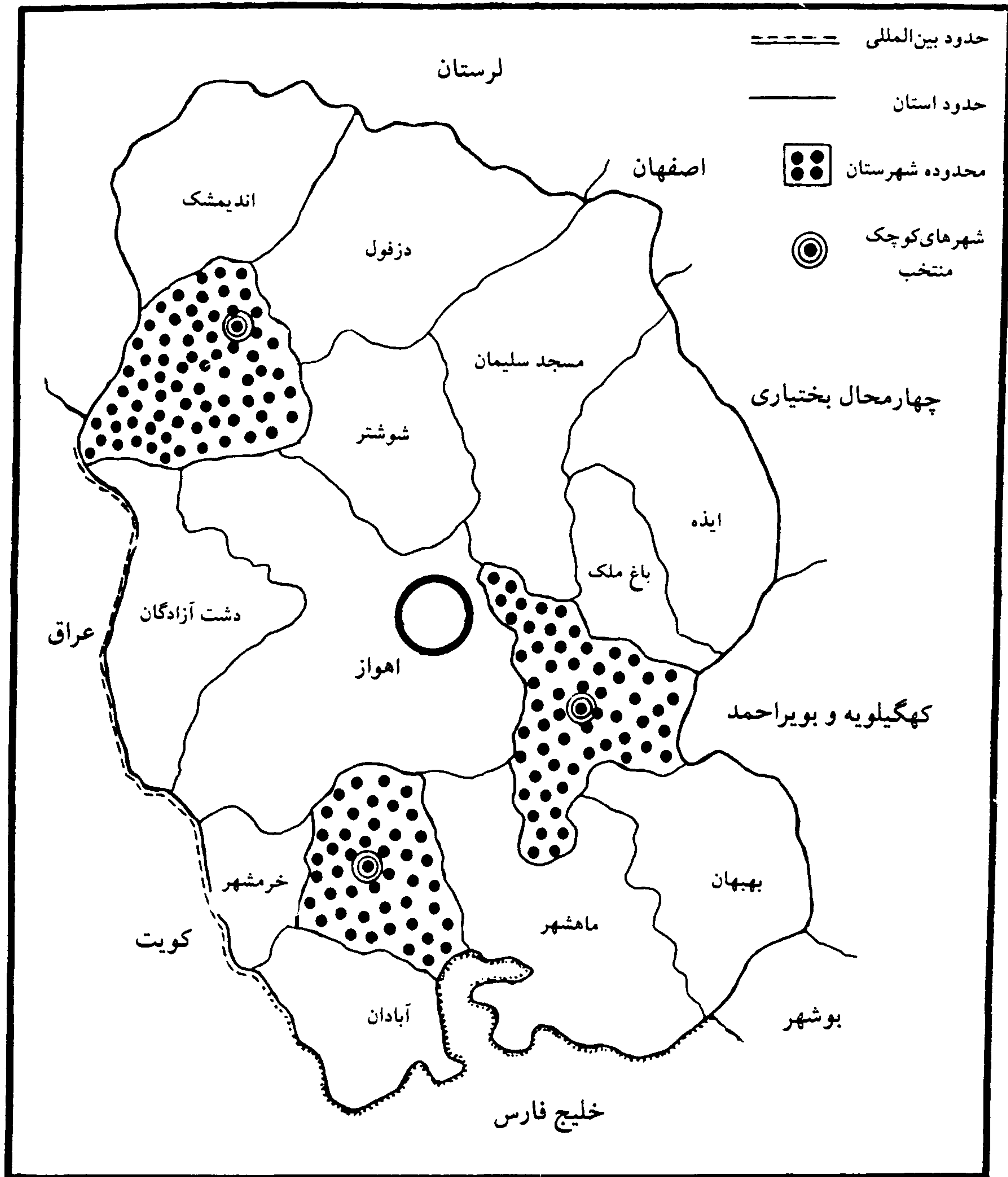
شهر	فعالیت	ضریب مکانی در سال	L.Q ۵۵	L.Q ۶۵	L.Q ۷۰
رامهرمز	کشاورزی		۱/۸	۰/۳۱	۱/۴
	صنعت		۲۲/۲	۱/۸	۰/۵۱
	خدمات		۶/۷	۰/۹۸	۱/۵
شادگان	کشاورزی		۳/۱	۰/۲۲	۱/۴
	صنعت		۱۵/۹	۰/۱۷	۰/۷۹
	خدمات		۱۱/۰۱	۱/۷	۱/۱۹
شوش	کشاورزی		۷/۲	۰/۷۷	۹/۱
	صنعت		۱۷/۲	۱/۳	۰/۸۴
	خدمات		۶/۴	۰/۹	۱/۱۳

جدول ۲- محاسبه و تحلیل تغییر سهمی بخش کشاورزی شهرهای منتخب در ساختار اقتصاد منطقه ۷۰-۱۳۵۵

سال	شهر	نرخ رشد اشتغالی شهر (gu)	جزء باقیمانده (gu-gur)	جزء ساختاری (Gur-gr)	نرخ رشد اشتغالی منطقه (gr)
۱۳۵۵-۶۵	رامهرمز	+۱۵۰/۵	+۱۵۱/۲	+۲۶/۰۳	-۲۶/۸
	شادگان	+۵/۵	+۵۰/۵	-۱۸/۲	-۲۶/۸
	شوش	+۳۲/۳	+۸۸/۴	-۲۹/۳	-۲۶/۸
۱۳۶۵-۷۰	رامهرمز	-۵۴/۷	-۵۴/۶	+۹/۳	-۹/۴
	شادگان	+۱۴/۱	+۳۵/۲	-۱۱/۷	-۹/۴
	شوش	+۷/۹	+۸/۰۶	-۹/۵	-۹/۴

جدول ۳- محاسبه و تحلیل تغییر سهمی بخش صنعت شهرهای منتخب در ساختار اقتصادی منطقه ۷۰-۱۳۵۵

سال	شهر	نرخ رشد اشتغالی شهر (gu)	جزء باقیمانده (gu-gur)	جزء ساختاری (Gur-gr)	نرخ رشد اشتغالی منطقه (gr)
۱۳۵۵-۶۵	رامهرمز	+۹/۹	+۴۳/۳	-۱۰۴/۵	-۴۰/۹
	شادگان	-۸۶/۲	-۵۱۷/۶	+۳۶۰/۳	-۴۰۹/۹
	شوش	-۲۰/۱	-۱۱/۶	-۸۲/۶	-۴۰/۹
۱۳۶۵-۷۰	رامهرمز	-۵۴/۴	-۷/۲	-۱۱۸/۶	+۷۱/۰۳
	شادگان	+۱۲۹/۲	+۹۶۹/۸	+۲۵۱/۱	+۷۱/۰۳
	شوش	+۶/۳	+۳۳/۶	-۹۸/۳	+۷۱/۰۳

نقشه ۱- توزیع فضایی شهرهای کوچک منتخب در استان خوزستان - ۱۳۷۰

منابع و مأخذ:

- ۱- راندنیللی، دنیس، برابری، رشد و توسعه تحلیلی منطقه در کشورهای در حال توسعه، سید علی بدری، تهران، وزارت جهاد سازندگی، ۱۳۷۱.
- ۲- سازمان برنامه و بودجه، مرکز آمار ایران، شناسنامه آماری شهرهای استان خوزستان، تهران، ۱۳۷۴.
- ۳- سازمان برنامه و بودجه استان خوزستان، آمار نامه‌های ۱۳۷۱ و ۱۳۷۲ استان خوزستان.
- ۴- شکویی، حسین، دیدگاه‌های نو در جغرافیای شهری، جلد اول، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۷۳.
- ۵- فنی، زهره، نقش شهرهای کوچک در توسعه منطقه‌ای (رساله دکتری)، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۵.
- ۶- گلاسون، جان، مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی منطقه‌ای، تهران، مهندسین مشاور شارمند، ۱۳۶۸.
- ۷- مابراگونج، آلین و میسرا، توسعه منطقه‌ای (روشهای نو)، عباس مخبر، تهران، سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۶۸.
- ۸- ماتور، ام پراکاش، آزمون مجدد نقش شهرهای کوچک در آبادانی ملی، تهران، مهندسین مشاور پژوهش و عمران، ۱۳۷۲.
- 9- Chiang. Tan.k, small town and Regional Development in wenzhow, Geoscience and man, 1991.
- 10- Choguill. ch.l, Small towns & Development: A taitle from two countries, urban studies, England 1989.
- 11- Rondinelli. D.A, & Ruddle, urban Functions in rural Development, An Analysis of Intergrated spatial Development, V.S.A.D. 1976.
- 12- Weaver. C.M, urban system theory and thrid world Development, journal of urban Affairs, vol. 13, No 4. 1990.